

”Panntofflor och pedagogik”

Landsbygdsbarn mellan tradition och modernitet 1940–1960

Mats Sjöberg

I Lärartidningen 1963 kunde man läsa en insändare från en nyutexaminerad lärare som hade sin första tjänst på landsbygden i Skåne. En dag på hösten skulle han ha provräkning. Han hade noggrant planerat och förberett det allvarsamma tillfället. När dagen för provet randades började telefonen ringa hemma hos den unge läraren. Och alla samtal handlade om samma sak: ”Läraren, får jag va fri i morron för att plocka panntofflor?” När provräkningen genomfördes var bara 8 av 18 elever närvarande. Tio elever var alltså hemma för att plocka potatis. Den unge lärarens uppgivna slutsats var: ”Inte är det väl meningen att några futtiga panntofflor ska torpedera alltsammans” (*Lärartidningen* 1963:41).

Den unge lärarens erfarenhet kring arbetande och frånvarande elever var inte unik. Snarare ingick den i ett mönster och en långvarig tradition som ett stort antal lärare i den svenska folkskolan hade konfronterats med alltsedan idén om en offentligt organiserad folkundervisning hade realiserats 1842. Mötet och förhållandet mellan de två institutionerna, folkskolan och jordbruket, var problematiskt och blev tidsmässigt långdraget. Det var inte bara två olika tidskulturer – skolans rationellt-linjära och jordbrukets biologiskt-cykliska – som skulle jämkas samman. Ytterst handlade det om vem – jordbrukarfamiljerna eller lärarna/skolan – som skulle ha bestämmanderätten över barnens tid, kroppar och själar. Var skulle barnen vara och när? Vilken kunskap var viktig? De två institutio-

nerna gjorde anspråk på och konkurrerade om samma resurs.

Ändå undgår det inte att förvåna en smula att incidenten kring den ”torpederade” provräkningen ägde rum på 1960-talet, i en tid när det moderna industrisamhället stod på sin höjdpunkt och det rationella jordbruket krävde allt färre arbetande armar. Var striden om barnens tid ändå inte en obsolet situation, ett passerat ske- de? Hade ändå inte skolan ”segrat” och behovet av barnens arbetskraft minskat i takt med jordbrukets allmänna tillbakagång från tidigt 1900-tal? Hade inte mekaniseringen av jordbruket gjort barnen överflödiga? Varför behövdes barnens insatser i en sådan situation och vad kunde de bidra med? Och hur hanterades i så fall problemet kring de dubbla kraven på barnens tid? Vilka konsekvenser fick detta då för den livssituation som landsbygdsbarnen hade? Kort sagt: vilket var sambandet mellan ”panntofflor och pedagogik” och vad representerade mötet dem emellan?

Det är i denna allmänna problematik och dessa frågor som min uppsats tar sin utgångspunkt. Tidsmässigt kommer fokus att ligga på tiden kring och efter andra världskriget, en tid då det moderna, svenska samhällsprojektet tar form, men där ”traditionen” – dvs. jordbrukets behov av barnen – av allt att döma tycks ha haft fortsatt aktualitet.

Jordbrukets barn

Inom industrin, och i städerna, var barnen som arbetskraft en passerad historia vid tiden för det andra världskriget utbrott. Redan under sent 1800-tal hade de, som Lars Olsson uttrycker det, blivit olönsamma och oanvändbara som arbetskraft. Bakom denna förändring låg, enligt honom, framför allt den nya industriella tekniken (Olsson 1980). Men lärare, präster och filantroper hade på olika sätt synliggjort och lyft fram industribarnens villkor i fabrikenas damm och buller, menar Nygren (Nygren 1982). Deras opinionsmässiga ansträngningar och motvilja mot "exploateringen" kodifierades i en ström av arbetarskyddslagar, som i princip tömde fabriken på barn under en viss ålder och som förbjöd dem att utföra en rad sysslor. Det var alltså inte bara "produktivkrafternas" kyliga och mekaniska logik som verkade i denna riktning. Här fanns också intentioner, omtanke och mänskliga viljor. Oavsett vilka krafter som var starkast i denna förändring så var det långsiktiga resultatet klart: barnen marginaliserades som arbetskraft inom industrin. Istället utnyttjades deras arbetsförmåga i andra verksamheter – t.ex. som pigor i välbärgade hem, som springschasar och varu- och cykelbud i detaljhandeln – vilka fortfarande erbjöd legala möjligheter till arbete och förtjänster. Det industriella barnarbetet var, trots allt, statistiskt av begränsad omfattning. "Industrins barn" var jämförelsevis få.

Annorlunda var det med jordbrukets barn. Förutom att barnens arbete inom jordbruket hade betydligt djupare historisk förankring så var "moderneringen" sysselsättningsmässigt dominerande ända fram till tidigt 1900-tal. Här fanns de många människorna och därmed också de många arbetande barnen. Barnens arbete inom jordbruket omgavs också av ett annat institutionellt och kulturellt ramverk (Sjöberg 1996). Medan industrins barn i princip förbjöds att arbeta kom det agrara barnarbetet inte att omfattas av några

juridiskt-legala begränsningar, inte förrän i slutet av 1940-talet (arbetarskyddslagen 1949). Barnen *fick* arbeta. Barnen *måste*, av försörjningsmässiga skäl, vanligen också arbeta. Torparfamiljen, statarfamiljen eller familjerna inom det mindre jordbruket kunde sällan undvara den möjliga arbetskraft som fanns i barnen. Till detta kom ett moraliskt/ideologiskt och/eller religiöst ethos att barnen *borde* arbeta – arbetet "adlade" människan och danade henne inför ett kommande vuxenliv. Arbetet och arbetsuppgifterna inom jordbruket gav också utrymme för barnen – de både *orkade* och *kunde* utföra en rad uppgifter. Denna inslussning i arbetet handlade om att de vuxna anpassade och tränade barnen inför uppgiften och anpassade uppgiften till barnet.

På ett samhälleligt plan fanns en mycket positiv grundton till barns jordbruksarbete. Till exempel avvisades i riksdagen försöken att juridiskt reglera detta. I motargumenteringen till en sådan lagstiftning hette det att barnen behövdes och att barnen kunde, till och med bättre än vuxna, utföra vissa arbeten (Sjöberg 1996). I den småbrukarideologi, som spreds via egnahemsrörelsen de första årtiondena på 1900-talet, intog hyllningen av familjen och familjearbetet, inbegripet barnens arbete, en central plats (Edling 1996). Små- och folkskolans läseböcker fungerade också som en plattform för spridningen av ett ideal kring ett arbetande barn – bilder och texter fylldes av barn som mjölkade och vallade kor, bärgade hö, sågade ved eller hjälpte till med tvätten. Organisationer som JUF och Unga Odlare underbyggde och stärkte jordbrukar- och landsbygdsidentiteten (Sidebäck 1992).

Det finns rimliga skäl att hävda att "attackerna" på barnarbetet inom jordbruket – till exempel lagstiftningsförsöken – inte lyckades därför att man från ledande håll i samhället insåg beroendet av barnens insatser. Det var med andra ord politiskt omöjligt att lagstifta mot företeelsen. Detta ska då jämfö-

ras med situationen inom industrin där barnen, om vi följer Olssons tes, i princip redan hade spelat ut sin roll när väl lagstiftningen kom (Olsson 1980). Å andra sidan finns det också här en parallell: de sektorer av industrin, där barnen hade en central roll – t.ex. sågverksindustrin – undantogs från arbetarskyddslagstiftningen. 1900-talets första årtionden präglades därför av en offentlig diskurs om antingen det agrara barnarbetets nödvändighet och/eller dess önskvärdhet och positiva effekter.

Till denna mentala acceptans av de jordbrukande barnens arbete måste vi lägga ett annat förhållande. Åtminstone regionalt var bristen på arbetskraft inom jordbruket stor eller mycket stor. Det som vid seklets början hade varit nära nog en självklarhet även på mindre gårdar – att ha antingen en dräng eller piga eller bådadera till hjälp – hade några årtionden längre fram blivit sällsynt och/eller omöjligt. Det var gårdens egen arbetskraft – dvs. familjen – som i ökande utsträckning fick tas i anspråk för att få arbetet utfört (Flygare 1999). I riksdagen var bristen på

arbetskraft för jordbruket en återkommande fråga vid mitten av 1940-talet. I dessa diskussioner hänvisade politiskt ansvariga bland annat till att man, via arbetsmarknadsmyndigheterna, sökt intressera särskilt skolungdom och semesterfirare att under sommaren söka jordbruksarbete. Under år 1946 hade dessa myndigheter placerat knappt 60 000 människor, huvuddelen skolungdom, i tillfälligt jordbruksarbete. Man ordnade speciella "arbetsläger" för att mobilisera skolungdomarna. Man hänvisade också till "militär skördehjälp", vilket innebar att värnpliktiga under 14 dagar bytte militära övningar mot skördearbete. För att säkra betskörden flyttades arbetskraft mellan olika län. Och i syfte att förmå kvinnor och minderåriga att åta sig skörde- och betarbete hade man inrättat barn-daghem på landsbygden, främst i södra Sverige men också i Norrbotten. Under våren 1946 hade 22 sådana daghem varit i verksamhet, under hösten 1936 (Riksdagens protokoll; FK 1946:19, s. 4ff; AK 1947:22, s. 28 ff; FK 1948:16, s. 9 ff).

Tabell 1: Antal arbetade timmar per år inom jordbruket för pojkar och flickor i åldern 8–18 år 1939/40 och 1945/46

Ålder/År	1945/1946		Ålder/År	1939/1940	
	Pojkar	Flickor		Pojkar	Flickor
8	365		8		
9	188	500	9		
10	403	45	10	493	
11	368	311	11	384	
12	604	110	12	565	224
13	709	589	13	849	563
14	1 279	661	14	1 660	633
15	1 833	838	15	1 846	574
16	1 664	764	16	1 928	1 036
17	2 070	852	17	1 879	1 182
18	2 149	689	18	2 216	869

Anm.: Siffrorna avser den arbetstid barn till självägande och, i huvudsak, mindre/medelstora jordbrukare utförde.

Källa: År 1939/40: A. Nyberg 1995, år 1945/46: Jordbruksekonomiska undersökningen E I, Lantbruksstyrelsens arkiv.

Dessa siffror visar att de självägande jordbrukarnas barn redan under sina år i skolan ägnade en ganska betydande del – 300–500 timmar/år – till arbete, även om den riktigt stora förändringen inträdde i 14–15-årsåldern, dvs. när skolplikten i princip upphörde. Den arbetsinsats som pojkar i åldern 14–15 år utförde kan jämföras med den tid som idag räknas som en vuxen persons årsarbetstid – ca 1 700 timmar. Att antalet arbetade timmar för flickornas del är lägre kan troligen förklaras med att det var jordbruksarbete (= utomhussysslor) som mättes. Om tiden för arbete inom hushållet i stort hade mätts hade sannolikt flickornas arbetsinsats, i arbetstimmar räknat, legat betydligt närmare pojkarnas.

Under slutet av 1940-talet tog den kände skolmannen L. Gottfrid Sjöholm initiativ till en undersökning om landsbygdsbarns fritid. Undersökningen avsåg att täcka hela Sverige, uppdelat i olika "bygder" med olikartade – ekonomiska och sociala – villkor (Sjöholm 1948). Totalt ingick drygt 1 650 barn (och ett 70-tal lärare). Vad Sjöholm i första hand ville fånga var barnens "egentliga" fritidssysslor såsom bokläsning, radiolyssnande, idrottsutövande, föreningsdeltagande. Det är en något förvånad Sjöholm som tvingades konstatera att barnen i jordbruksbygder i hög grad ägnade sin fritid åt arbete, antingen i hemmet eller borta. Tabellen nedan visar hur många minuter per dag som barnen arbetade.

Tabell 2: Arbete i hemmet eller borta bland folkskolebarn (klass 3–7) i svenska jordbruksbygder. Antal minuter per dag. Medeltal.

	Hemma	Borta	Totalt	(Antal barn)
Skånsk åkerbruksbygd (självägande bönder)				
Skola I	55	149	204	27
Skola II	112	120	232	63
Skola III	125	230	255	35
Småländsk åkerbruksbygd (självägande småbönder)				
Skola I	140	165	305	14
Skola II	155	0	155	12
Skola III	120	0	120	7
Skola IV	88	30	118	16
Skola V	125	–	125	8
Halländsk åkerbruksbygd (storgods och lantarbetare)	95	29	124	31
Mellansvensk åkerbruksbygd (storgods och lantarbetare)	90	90	180	21
Nordsvensk åkerbruksbygd (med skogsbruk)				
Skola I	77	62	139	47
Skola II	63	23	86	26
Skola III	55	25	80	28
Nordsvensk skogsbygd (med åkerbruk)	105	80	185	10
Lappländsk ödemarksby	116	90	206	24

Källa: L. G. Sjöholm 1948, s. 106.

Av tabellen ser vi att barnen i södra Sverige varje dag arbetade mellan två till fyra timmar per skoldag. Vid en skola i Småland uppgick arbetet till fem timmar. Barnens fritid i industrisamhällen upptogs inte alls i lika hög omfattning av arbete. I en kommentar till undersökningen drog läraren S. Hamfors den lite uppgivna slutsatsen om landsbygdsbarnen: "vilken fritid har dessa barn att fylla med innehåll – ingen." Hamfors konstaterade också att:

Visserligen har även lantbefolkningen numera en mindre kärv syn på frågan om barn och arbete än förr, då det som bekant ständigt hette, att ju tidigare barn lär sig arbeta, desto förr blir det folk av dem, men med den brist på arbetskraft som råder och till följd av de magra förhållanden som en stor del av bondeklassen lever i, tvingas föräldrarna mångestädes att låta barnen hänga i mer än vad som kan vara nyttigt (*Skola och samhälle* 1948, s. 155).

Om industrins barn under 1900-talet i ökande grad marginaliserades som arbetskraft och i princip försvann från fabriker, kan vi se annan tendens när det gäller jordbrukets barn. Flera samverkande processer inom jordbruket gjorde barnen som arbetskraft, allrahelst inom det mindre och medelstora jordbruket, mer behövda. Mekaniseringen av arbetet på de mindre gårdarna gick mycket långsamt, ända fram till andra världskriget (Morell 1993). Bristen på vuxen arbetskraft var uttalad och tilltog. Barnen ersatte vuxen, inhyrd arbetskraft. De kompletterade gårdens vuxna i olika arbetsmoment. Genom att utföra vissa arbetsuppgifter frigjorde barnen vuxna för andra arbetsuppgifter. Genom sina insatser bidrog de till att göra familjen till en flexibel arbetsenhet (Sjöberg 1997). Sett i ett längre historiskt perspektiv hade deras tidigare funktion som heltidssysselsatta allroundarbetare under 1900-talets gång omvandlats till rollen som deltidssysselsatta specialarbetare. Frågan är då om och hur dessa tendenser kunde harmonieras med skolans förändring, kraven om en regelbunden skolgång och hög närvaro i skolan?

Folkskolans tidsmässiga offensiv

Folkskolan hade, i princip sedan 1882, inneburit en sexårig skolplikt – två år i småskolan och fyra i den egentliga folkskolan. Under tidigt 1900-tal, och mer entydigt i och med 1919 års undervisningsplan, kunde kommunerna frivilligt inrätta ett sjunde skolår. Denna förändring anammades dock nästan bara i städerna. Den obligatoriska fortsättningsskolan, inrättad 1918 och omfattande totalt 180–270 timmar (variationen var avhängig skolpliktens omfattning och om man tillämpade hel- eller halvtidsläsning), hade bara marginellt ökat tiden i skolan för eleverna. Den kunde dessutom förläggas till de delar av året då jordbruksarbetet inte krävde så stora insatser.

Men den sexåriga skolplikten – innefattande heltidsundervisning, dvs. 8 månader per år – var inte reell. På landsbygden dominerade under tidigt 1900-tal istället halvtidsläsning. Denna innebar att eleverna gick i skolan fyra månader per år. Halvtidsläsningen hade sin grund i flera förhållanden. Ett viktigt skäl var att man i landsbygdsområden – mest uttalat i södra, men också norra, Sverige – såg att barnen på detta sätt kunde vara till nytta i arbetet på den egna gården eller tjäna sitt levebröd i tjänst som piga eller dräng. Under 1910-talet intensifierades statsmakternas argumentation mot halvtidsläsningen. Den ansågs vara en "undermålig" skolform. Striden för bevarandet av halvtidsläsningen i landsbygdsområden var het under 1920-talet – "en av de hetsigaste som folkskolan någonsin haft att utstå", enligt den officiella folkskolehistoriken (*Svenska Folkskolans Historia*, V). Sakta men säkert gick dock halvtidsläsningen tillbaka, både nationellt och på landsbygden, och omfattade 1930 ca 10 % och 1940 ca 3 % av alla barn. Regionalt var dess utbredning dock fortfarande stark, framför allt i södra Sverige (Göteborgs och Bohus län, Älvsborgs län). Men den långsiktiga tendensen var trots allt klar: heltidsläsningen vann terräng.

1935 beslutade riksdagen om en ökning av

skolplikten till sju år. Reformen skulle starta 1936 och vara helt genomförd till läsåret 1948/49. Ökningen ansågs nödvändig med hänsyn till de ökade krav som samhällsutvecklingen ställde på sina medborgare. Samtidigt med denna skolpliktsökning diskuterade man från statligt håll om en förlängning av läsårets längd. På 1930-talet existerade i princip tre olika längder av läsåret: 34 4/7 veckor, 36 4/7 veckor och 39 veckor. Från läsåret 1942/43 förbjöds det kortaste läsåret och i princip kunde man därefter antingen ha ett läsår på 36 4/7 vecka eller 39 veckor. Ett tydligt mönster framträder: det var i landsbygdsområden man in i det längsta höll fast vid det kortare läsåret medan man i städerna till 90 % hade anammat 39 veckors lästid redan 1940/41 (*Svenska Folkskolans Historia*, V). Skillnaden i effektiva läsdagar mellan det kortaste (34 4/7 vecka) och det längsta läsårsalternativet rörde sig om ca 25 dagar.

Ett intressant mönster framtonar ur dessa siffror. Från statsmaktens (och lärarprofessionernas) sida betonades vikten av ”mer skola”, mätt såsom längre tid i skolan. Denna förändring fick, utan större protester, fotfäste i städer och större, stadsliknande samhällen. Motståndet mot ”mer skola” hade sin förankring i vissa landsbygdsområden, företrädesvis i södra Sverige (jfr Alsmark 1985). Här försökte man i det längsta förskjuta införandet av det sjunde skolåret och här tvekade man längst inför ett längre skolår. Ett annat tydligt mönster går också att skönja. Det var i områden med uttalad arbetskraftsbrist inom jordbruket och en stor andel mindre gårdar (där man var beroende av familjens arbetskraft) som motståndet mot ”mer skola” i form av heltidsläsning, ett sjunde skolår och ett längre läsår var som kraftigast och mest uttalat.

I landsbygdsområden ställdes man alltså inför en kniptångsliknande situation: minskad tillgång på arbetskraft, där ett ökat utnyttjade av familjearbetskraften blev nödvändig å ena sidan och ökade tidsmässiga krav från

skolan, i första hand riktade mot barnen, å den andra. Hur hanterade man denna situation och vilka blev konsekvenserna för landsbygdsbarn, åtminstone vad gäller vissa småbrukarområden?

Landsbygdsbarnen, arbetet och skolan under 1940-talet

Varje landsbygdslärare i de mindre feta provinserna känner till den allvarspräglade, grådystra barnatypen från småbrukarhemmet, som han aldrig får ett riktigt friskt och bekymmersfritt skratt ifrån, pojken eller flickan som förefaller att vara trött redan innan skoldagen har börjat, och som efter sista lektionen utan alla skojfriska krumsprång axlar sin ryggsäck och direkt traskar hem till ett väntande dagsverke (*Skola och Samhälle* 1948, s. 155).

Dessa intryck och erfarenheter hade gjorts under 1940-talet av läraren S. Hamfors. Han antyder här en ”lösning” på den kniptångsproblematik som antyddes ovan och som sannolikt drabbade ett antal landsbygdsbarn. Barnen ”befriades” inte från arbete bara därför att skolans tidskrav ökade. En längre skolgång skulle skötas samtidigt som förväntan om deras insatser i arbetet låg kvar. Snarare var fråga om att totalt sett göra mer. En landsbygdspojke berättade hur han löste denna situation.

Jag går upp klockan sex. Då hjälper jag till att hyfsa i lagårn, och sedan mjölkar jag en ko och ger hästen och sedan går jag in och dukar fram kaffe och klär på lillebror, innan mamma kommer in från lagårn. [...] När jag druckit kaffe och smörgås går jag till skolan. [...] När jag kommer hem från skolan får jag först sätta på potatisen och sedan får jag skära betor till korna. Så skall hönsen ha mat. När jag diskat färdigt får jag läsa läxan, och så går vi ut i lagårn och mjölkar igen. När mamma har bråttom får jag mata och lägga lillebror. Sedan lägger jag mig och sover (*Skola och Samhälle* 1948, s. 155).

Arbetet fick alltså skötas före och efter skoltid – på morgonen och på eftermiddagen/kväl-

len. Det var således en ganska hård tidspress dessa barn utsattes för. Familjerna tvingades till en rationalisering av sin tidsanvändning. Utifrån siffrorna kring dagligt arbete är det möjligt att göra en tidskalkyl för hur en vanlig skol- och arbetsdag i ett landsbygdsbarns vardag under det sena 1940-talet kunde se ut.

Dessa barn hade alltså en "arbetsdag" om 9–10 timmar, där arbetet nära nog upptog lika lång tid som skolan. Till detta skulle vi också kunna lägga res- eller transporttiden till och från skolan. För ett landsbygdsbarn skulle denna kunna uppskattas till 45–60 minuter (med ett avstånd om 3 km).

Tabell 3: En möjlig dag i ett landsbygdsbarns liv på 1940-talet (Skåne och självägande bönder). Tid för skola, arbete och läxläsning (i minuter per dag) samt läggdags.

Skolor	Skoltid	Arbete	Läxtid	Totalt		Läggdags (efter 21, i %)
				min.	tim.	
Skola I	300	204	45	549	9,1	49
Skola II	300	232	52	584	9,7	46
Skola III	300	255	54	609	10,1	89

Anm.: Skoltiden bygger på 30 veckotimmar för åk 4, 5 och 6 (1919 års u-plan), och 6 skoldagar i en sexårig skola. Uppgifterna om arbetstid är hämtade från tabell 2.

Källor: L.G. Sjöholm 1948, s. 106–107, U. Torper 1982, s. 61.

Skolskjutsverksamheten var i många bygger ännu svagt utbyggd vid denna tidpunkt. Och egen cykel var förhållandevis få förunnat att ha. Därför får vi förutsätta att de flesta gick till fots till skolan. Givet detta skulle vi ändå kunna påstå att barnen av dessa siffror att döma försökte skapa ett slags "fritidsutrymme" för sig själva. Studerar vi tiderna för läggdags ser vi att ungefär hälften (eller fler) av eleverna gick till sängs efter kl. 21. Om vi antar att de steg upp vid 6-tiden på morgonen blir detta en dag där skola och arbete tog 10–11 timmar i anspråk, så slutar denna – lite teoretiska – ekvation i ett "fritidsutrymme" om en eller annan timma. Hur ska vi då betrakta dessa barns situation? En utvikning och jämförelse kan ge perspektiv.

Emellanåt har det diskuterats huruvida landsbygdsbarnens arbete ska betraktas som ett hårdhänt utnyttjande och kallhamrad exploatering av barnen. Frågan är svår att ge ett generellt svar på. Förhållandena har givetvis varierat med den tid vi talar om, vilka ekonomisk-sociala grupper det rör sig om, om barnen arbetade hemma eller borta m.m. Det

har sannolikt rört sig om en skala eller ett spektrum, alltifrån krav på ett fysiskt hårt och ihållande arbete till en insats som skulle kunna bedömas som måttlig och begränsad. En entydig förändring i det agrara barnarbetet var att arbetet borta – eller för andra arbetsgivare än föräldrarna – minskat kraftigt redan under det sena 1800-talet. Arbetet hemma ökade alltså och detta sågs officiellt – till exempel i diskussionerna om arbetarskyddet – som den bästa garantin för att en exploatering inte skulle äga rum.

En grupp av barn som sannolikt var utsatt var "fosterbarnen" – barn från städerna som av olika skäl togs om hand av och placerades hos lantbrukarfamiljer. Forskningen och kunskapen om dessa barns villkor är tyvärr begränsad men för dessa barn fanns knappast den "skyddsfaktor mot exploatering" som den egna familjen ansågs innebära. Vissa muntliga utsagor låter dock antyda att dessa fosterbarn, tidvis och i vissa fall, hade en tillvaro präglad av hårda umbäranden.

Det finns undersökningar som tyder på att landsbygdsbarn i högre grad fick fysiska ska-

dor och detta till följd av att de deltog i arbete och därigenom exponerades för skaderisker. En undersökning från ett mindre landsbygds-lasarett för 1930-talet visar att skadefrekvensen var markant högre, till följd av att de deltog i arbete, bland landsbygdsbarn än för barn från renodlade stadsmiljöer (*Acta Chirurgica Scandinavica*, vol. XCIV (94), 1946).

Även om begrepp som "exploatering" eller andra liknande begrepp, som annars förekommer i barnarbetsdebatter, är svåra att ge ett entydigt innehåll vill jag hävda att landsbygdsbarnen inom det mindre och medelstora jordbruket under en period från 1930-tal till 1950-tal hade en ganska utsatt och besvärlig situation. Och det var skolans tidsmässiga offensiv som i betydande grad bidrog till denna situation. Fanns det då någon slags offentlig medvetenhet om denna "exploatering" och hur hanterade man den från statens sida?

Barnen och potatislovet

Från jordbrukarfamiljernas sida hade man historiskt löst tidskonflikten mellan skola och arbete på olika sätt. En strategi hade varit den "anarkistiska": barnen hade olovligen uteblivit från skolan när de behövdes hemma. Den olovliga frånvaron var periodvis och regionalt mycket hög (Sjöberg 1996). Ett annat sätt var den "legala" strategin: att be om ledigt från skolan.

På kommunal nivå hade skolbarn givits ledigt i samband med till exempel skördetiden sedan länge. Från hela Sverige kan vi via folkskoleinspektörernas berättelser från 1860-talet och framåt följa hur man i olika kommuner återkommande brukade ge barnen ledigt och stänga skolan när spannmålen, potatisen eller betorna skulle sås eller bärgas. Skolan klarade så att säga inte konkurrensen från modernäringen. Man insåg från lärares och skoladministratörers sida att det var en ojämn kamp och en strid med säker utgång.

Alla dessa ledigheter från skolan hade tagits eller beviljats på ett lokalt plan av famil-

jer och kommuner. Men i takt med skolans "hårdnande grepp" om befolkningen när det gällde tiden, och skolans centralisering överhuvudtaget, "nationaliserades" problematiken och blev en statligt/central angelägenhet. Märkt av 1930-talets kris och utbrottet av andra världskriget såg man sig från statligt håll tvungen att i centrala direktiv skapa ett utrymme för barns (och familjers) arbete som skulle gälla generellt i landet. En sådan kunde inte vila på lokala traditioner och nycker – därtill var försörjningssituationen alltför allvarlig. Från och med 1939 började man därför utfärda centrala direktiv om att lokala skolmyndigheter kunde stänga skolor under en tid för att barnen skulle kunna delta i lantbruksarbete. 1939 gällde emellertid ledigheten lingonplockning – ett "lingonlov" – och ledighet beviljades för sex dagar. Från 1940 och framåt gällde ledigheten, förutom bärplockning, dessutom lantbruksarbete eller "annat betydelsefullt arbete". Till en början var den möjligt lediga tiden tre veckor (1940–41) för att senare ökas till fyra veckor (1942–45). Under kriget angavs också luftbevakning som en möjlig sysselsättning. Efter kriget (från 1946) gavs kommunerna möjlighet att ge ledigt i högst två veckor. Sannolikt var bränslesituationen fortfarande kritisk efter kriget därför att insamling av kottar angavs som ett legitimt skäl för ledighet. Barnen förutsattes – från 1948 – också delta i skogsvårdande arbeten. Från 1954 inskränktes dock ledighetens längd – nu gällde endast sex dagars ledighet. Det offentligt sanktionerade och centralt reglerade skördelovet upphör dock 1959 (*SFS* 1939–1958).

Krig och/eller andra, djupa samhällsliga krissituationer blottlägger på ett tydligt sätt grundstrukturerna i den samhällsliga arbetsfördelningen. Det gäller i hög grad också svenska förhållanden och inte minst det andra världskriget. Krigsförhållandena och den därav betingade försörjningssituationen visade att inte bara kvinnorna utan även barnen fun-

gerade som ett samhälles reservarmé av arbetskraft. Vid männens beredskapstjänstgöring fylldes till betydande del de tomma arbetsplatserna av kvinnor, och inom jordbruket också av barnen. Det offentligt sanktionerade och inrättade "potatislovet" var ett svar på samhällets beroende av barnen och den institutionella konflikten mellan jordbruket och skolan, en konflikt som fördes upp till ytan av krigsförhållandena och erkändes genom en mer eller mindre långvarig brist på arbetskraft inom jordbruket. Vi skulle alltså kunna hävda att det fanns ett offentligt medvetande från statligt håll om att skolans tidskrav ställde till problem och att man var tvungen att agera – i detta fall med en slags kompromiss och eftergift. Tankarna går till paralleller i tiden: var det ett landsbygdens "Saltsjöbadsavtal" i syfte att skapa "fred" med och införliva landsbygdsbefolkningen i folkhemmet och ett nationellt projekt i vardande?

Å andra sidan reser sig en annan intressant fråga. Varför upphörde det centralt reglerade skördelovet under 1950-talets senare del? Hade barnens insatser i jordbruket spelat ut sin roll? Hade de, likt industrins barn i tidigare skede, blivit överflödiga och oanvändbara?

En epok går i graven

Frågorna är inte helt lätta att ge underbyggda svar på. Ingen offentlig, eller annan, statistik inkluderar barns och ungdomars arbete. Här finns alltså egentligen bara utrymme för kvalificerade gissningar. Jag vill dock hävda att tendenser som funnits inom jordbruket under några årtionden, med kraft fick sitt genomslag under 1950-talet och medförde att barns och ungdomars arbete därefter blev av marginell, och snarast av symbolisk, betydelse. Det är samma utveckling som finns i Norge och det norska småjordbruket (Slettan 1993). Det är, med dennes uttryck, "traktoriseringens" genomslag och tid. Mekaniseringen når under 1950-talet det mindre och medelstora

jordbruket. Traktorn är en symbol för hela denna mekaniseringsvåg. Samtidigt vet vi att struktur- och storleksrationaliseringen med kraft började verka efter 1947 års jordbruksbeslut. Mindre gårdar lades till större, medelstorleken på jordbruken ökade. Småjordbrukssektorn var av allt att döma det agrara barnarbetets sista bastion och Perlinges tes, att mekaniseringen fortgick i de sektorer där barnen var speciellt inblandade, förefaller rimlig (Perlinge 1995).

Till detta kommer specialiseringen av produktionen. Den breda självförsörjningsinriktningen – som innebar många möjligheter för att sysselsätta barnen – övergavs till förmån för en starkare inriktning på ett färre antal produkter – kött eller spannmål – och med färre möjligheter för barnen att hitta rimliga och meningsfulla sysslor. En annan faktor av betydelse var den ökade marknadsinriktningen – "marknadiseringen". I detta fall kan vi tänka oss att en avsättning för försäljning ökade kvalitetskraven på produkterna. Detta kunde ställas på sin spets vid potatisplockningen. En sageskvinna menar att barn hade svårt att avgöra om potatisen hade blivit angripen av sjukdomar (och därför inte kunde avyttras för försäljning). Barnen sorterade helt enkelt "fel" och det var svårt för en bonde att få fortsätta leverera potatis till uppköpare om potatisen bar på brunröta eller var skorvig.

Att barnen inom jordbruket och på landsbygden sannolikt gjorde sorti från jordbruksarbetet – insatser där man faktiskt räknade med att barnen väsentligt underlättade arbetet – under det sena 1950-talet och under 1960-talet betyder inte att barnen inte socialiserades in i jordbruksarbetet och dess "ethos" efter detta. Tvärtom antyder till exempel Flygare att barnen – framför allt pojkarna – redan tidigt tog del av arbetet (Flygare 1999). Men här var det mer fråga om ett symboliskt "arbete" – att vara med, att se och lyssna, att komma i kontakt med, att bli bekant med.

Landsbygdsbarn mellan tradition och modernitet

Om barns arbete inom jordbruket – och de övriga villkor som delvis hängde samman med detta vad gäller exempelvis tidskultur, skolgång – skulle kunna sägas tillhöra en barndom på reträtt så representerade deras problem, i en vid mening, den historiska "traditionen". Här hade barn och ungdom, på ett tydligare sätt än i staden, en knytning till kommande arbets- och vuxenliv. Här var man inte i samma mån "kulturellt friställd" och "fritidsproblemet" var mindre uttalat, även om "dansbaneländet" var ett fenomen som i ökande grad väckte prästers och lärares indignerade uppmärksamhet, även på landsbygden.

Däremot skulle, i lika bred mening, den kultur som den nya skolan representerade sägas tillhöra det "moderna" konceptet. Skola, skolgång och teoretisk bildning som en nyckel till framtiden, separationen från arbete och informella kontakter med vuxna, den rationella och framtidsinriktade tidskulturen, de professionellas inflytande över socialisationen och den gryende ungdomskulturens betydelse för identitetsbildningen var alla faktorer som avskilde städernas barn och ungdomar från landsbygdens.

Men landsbygdens unga skulle inlemmas i och nyttiggöras det nationella projekt som höll på att formas under 1940-talet. Landsbygdens unga höll på att bli en nationell angelägenhet, likt städernas blivit det kring sekelskiftet. De blev en del av och inkluderades i "begåvningsreserven". Här fanns ett kapital som landet Sverige inte borde, eller kunde, undvara i den internationella tävlingen om marknader som tog sin fart efter andra världskriget. Genom förlängd skolplikt, förtätad skolgång och tillgång till samma utbildningsmöjligheter skulle även landsbygdens barn och ungdomar bli "nationens", rustade att ge sitt bidrag. Landsbygdsbarndomarna nationaliserades, de var tillhöriga nationen

och inte bara familjens egendom eller lämna till dess förehavanden eller godtycke. Det var ett uttryck för den nya, integrativa, nationalismen.

Genom skolan standardiserades, homogenerades och synkroniserades barndomarna: innehåll, former och tidsrytmer blev alltmer lika. Oberoende av bostadsort och social tillhörighet skulle barnen tillbringa lika lång tid i skolan, de skulle mötas av samma innehåll och ideologi och prestera det mesta inom samma tidsram. Barndomen hade genom skolan försetts med en klocka – en "livets standard- eller normaltids" – där avvikelser från den "rätta takten" lätt kunde särskiljas, urskiljas eller åtgärdas. Uppfostran och socialisering underordnades, via läroplaner, en nationell plan. Skolan blev normen för barndomen. Den definierade och institutionaliserade barndomen (Sjöberg 2001).

Men barn och ungdomar började också utrustas med egna rättigheter, rättigheter som knöts till individen. Det var individen, inte familjen, som var bärare av dessa. Barn och ungdomar blev i ökande grad egna rättighetsbärare. Dessa låg i viss mån utanför, och skulle vara oberoende av, familjen. Familjen skulle inte, åtminstone inte ensam, vara barndomsperiodens beskyddare. Det var istället staten som skulle garantera och förvalta barndomen och dess rätta innehåll. Staten slöt en allians, inte med ett kollektiv, utan med individen. Konturerna av ett nytt barndomsparadigm började ta form.

Ändå är historiens processer långsamma. Det var inget plötsligt brott mellan tradition och modernitet. Traditionen fortlevde, om än tillbakaträngd och överlagrad av en "modernistiskt fernissa". Det var i denna otydliga gråzon av gammalt och nytt som vår folkskollärare, från inledningen, skulle hålla sin provräkning. Han var bärare av den nya skolan och dess barndomssyn. Men ännu i början av 1960-talet valde, eller tvingades, de skånska barnen välja "panntofflorna" och arbetet före

"pedagogiken". Det handlade alltså inte bara om en torpederad provräkning utan också om ett möte mellan tradition och modernitet.

Mats Sjöberg, FD, univ.lektor

Inst. för utbildningsvetenskap, Linköping

Källor och referenser

Otryckta källor

Riksarkivet: Lantbruksstyrelsens arkiv: Jordbruksekonomiska undersökningen.

Tryckta källor

Acta Chirurgica Scandinavica, 1946.

Lärartidningen. Organ för Sveriges Lärarförbund, 1963.

Riksdagstrycket: FK 1946, 1948; AK 1947.

Skola och Samhälle. Tidskrift för uppfostran och undervisning, 1948.

Svensk författningssamling (SFS) 1939–1958.

Svenska Folkskolans Historia, del V.

Referenser

Alsmark, Gunnar 1985: Ljus över bygden. I: Frykman, Jonas m.fl. *Modärna tider. Vision och vardag i folkhemmet*. Stockholm: Liber.

Edling, Nils 1996: *Det fosterländska hemmet: egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*. Stockholm: Carlssons.

Flygare, Iréne A. 1999: *Generation och kontinuitet. Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*. Uppsala: Upplands Fornminnesförenings förlag.

Morell, Mats 1993: *Småbruket, familjejordbruket och mekaniseringen. Aspekter på det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets svenska jordbruk*. I: Larsson, Bo (red.): *Bonden i dikt och verklighet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Nyberg, Anita 1995: *Barnomsorgen – ett kvinnligt*

nollsummespel eller? I: Amná, Erik (red.): *Medmänsklighet att hyra? Åtta forskare om ideell verksamhet*. Örebro.

Nygren, Rolf 1982: *Barnarbete och arbetsavtalets frihet*. I: Sundin, Jan (red.): *Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv*. Umeå universitet, Historiska institutionen.

Olsson, Lars 1980: *Då barn var lönsamma*. Stockholm: Tiden.

Perlinge, Anders 1995: *Bondeminnen. Människan och tekniken i jordbruket under 1900-talet*. Stockholm: Nordiska museets förlag.

Sidebäck, Göran 1992: *Kampen om barnets själ. Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850–1980*. Stockholm: Carlssons.

Sjöberg, Mats 1996: *Att säkra framtidens skördar. Barndom, skola och arbete i agrar miljö: Bolstads pastorat 1860–1930*. Linköpings universitet, Tema Barn.

Sjöberg, Mats 1997: *Working Rural Children. Herding, child labour and childhood in the Swedish Rural Environment 1850–1950*. I: de Coninck-Smith, Ning, Sandin, Bengt, Schrupf, Ellen (eds): *Industrial Children. Work and Childhood in the Nordic Countries 1850–1950*. Odense: Odense University Press.

Sjöberg, Mats 2001: *Att fostra ett skolbarn. Den nya skolan och barndomens förändring 1940–1970*. Opublicerat manus. Linköpings universitet, Tema Barn.

Sjöholm, Lars Gottfrid 1948: *En undersökning om folkskolbarns fritidssysselsättning och fritidsintressen*. *Skola och Samhälle*.

Slettan, Dagfinn 1993: *Barna og hamskiftet*. *Heimen* nr 4.

Torper, Ulf 1982: *Tidsramar, tidsanvändning och kunskapsutveckling i den svenska grundskolan*. Lund: LiberGleerup.

SUMMARY

“Potatoes and Pedagogic”

Children of the countryside between tradition and modernity 1940–1960

The period around and after the Second World War was a time when the children of farmers and children in the countryside were exposed to increasing pressure from two directions. One came from their families, who needed them for work on the farmstead. The other pressure came from schooling. Work had, since almost prehistorically times, been the “duty” of the children of farmers and peasants. They were expected to join the daily work on the farm together with their parents. Parents and grown-ups saw their work as natural and self-evident. To these circumstances came another matter. During the first decades of the 20th century there was a growing shortage of labour in agriculture. The children became even more wanted as labour because of this. At the same time the State raised their ambitions concerning schooling. In order to educate “competent citizens” for the modern society, compulsory schooling was prolonged with one year and the school year was

made longer. Pedagogics and schooling were seen as the keys to the future. While the children of the cities filled their days with schooling and leisure, the children in the countryside filled their days with work and schooling. They had a rather busy and hard time. The wartime made labour scarce – especially men were called to do their duty in the defence of the country. Women filled the gaps to a certain extent but also children had to go to work. Women and children were the reserve-army of the labourmarket. In order to secure the provision of food the State created a “holiday” for the children 1939 – a holiday especially designed for picking potatoes in the autumn. In this way the culture of working among children was strengthened, in conflict with the new conception of childhood which surrounded schooling. The children of the countryside and their culture of working, representing “tradition” came in conflict with the modern concept of childhood.